

HILDUR KALMAN

Tillit och handling

I *Sommarboken* (1972) låter Tove Jansson oss stifta bekantskap med Sophia som i en given situation inte har förmågan att simma, detta trots att hon egentligen "kan" simma. Sophia avstår från att simma i samband med en promenad som hon och hennes farmor gör till klipporna på en ö i den finska skärgården. Sophias pappa har förbjudit dem båda att gå till klipporna – den ena anses för gammal och den andra för ung. Flickan *kan* simma, men har aldrig simmat ensam på djupt vatten förut. Sophia blir osäker när hon märker att farmodern inte försöker stoppa henne när hon vill gå i vattnet, och hon avstår så småningom helt från simturen, i situationen oförmögen att lita till sin förmåga.

Hennes oförmåga verkar vara knuten till en brist på tillit till farmodern. "Man kan inte lita på den som bara låter allting hända", tänker barnet, och avstår från sin planerade simtur. På vilket sätt är Sophias tillit till farmodern i den här situationen knuten till hennes egen förmåga att simma? Genom att tolka Michael Polanyis beskrivning av kunnandets/vetandets struktur i termer av tillit avser jag att visa hur vår förmåga till handling är beroende av vad vi *litar från* i situationen.

Innan det kan förklaras hur Sophias tillit till å ena sidan sin farmor och å andra sidan sin egen förmåga tillsammans utgör en förutsättning för Sophias simmande, behövs en beskrivning av kunnigt handlande respektive av tillit.

1. Kunnigt handlande

Michael Polanyi beskriver den aktivitet som kunnande och vetande är i termer av en *från-till-struktur*. Som grund för denna beskrivning av kunnande och vetande (*knowing*) som aktivitet, så utgår Polanyi från

den *riktadhet* som utmärker människan. Riktadhetens led, från respektive till, är alltid närvarande i det att vi *uppmärksammar från något till* något. Detta beskriver Polanyi som en *funktionell relation*. Genom sin beskrivning synliggör han den tysta rest som finns i alla instanser av kunnigt handlande, nämligen det första ledet, det som vi uppmärksammar från. Denna tysta rest benämner han *tyst kunskap* (Polanyi 1967).

Vare sig det gäller intellektuellt kunnande eller mer manuellt sådant, så beskriver Polanyi det i samma termer: från-till-strukturen i uppmärksammandet är gemensam för allt kunnande och vetande, och den tysta kunskapen är därmed också en del av allt kunnande och vetande. Så uppmärksammar till exempel läsaren av denna text *från* de enskilda bokstäverna i texten och orden de bildar *till* den mening som texten som helhet förmedlar. Polanyi beskriver detta som att vi *dväljs* i bokstäver och ord, för att uppmärksamma *från* dem *till* den mening som finns i texten. En pianist kan uppmärksamma från de enskilda fingrarnas nedslag på tangenterna till det musikstycke han spelar, alternativt kan han uppmärksamma de enskilda fingerrörelserna när han tränar en detalj, men då blir den helhet som musikstycket utgör lidande för en stund.

Rampfeber ger Polanyi som ett exempel på hur det går när en felaktig riktning i uppmärksammandet leder till bristande förmåga. I stället för att fokusera från detaljerna till rollen eller framträdandet som helhet, så riktas fokus mot nästa replik eller detalj, och framställningen som helhet riskerar att gå förlorad.

Maurice Merleau-Ponty (1962 [1945]) identifierar två ömsesidigt uteslutande sätt att vara varse den egna kroppen på. Det ena är den levda erfarenhetens varseblivning ur ett första-persons-perspektiv, och det andra är ett betraktande av kroppen ur ett tredje-persons-perspektiv där kroppen ses "utifrån", nästan som vore den ett ting.

Det sätt vi är varse våra egna kroppar ur första-persons-perspektiv, är enligt Polanyi paradigmexemplet på tyst kunskap. Vi *dväljs* i våra kroppar och uppmärksammar från dem. Jämför detta med kunnandets två led, från respektive till. Då vi handlar så handlar vi ur första-persons-perspektiv, den levda kroppens perspektiv, och den utgör då kunnandets första led – det vi uppmärksammar från.

Polanyi delar upp den aktivitet som uppmärksammandet utgör, det vill säga han benämner det att *uppmärksamma från* något respektive

att *uppmärksamma till* något (*attend from* respektive *attend to*). Vad görs vi därmed uppmärksamma på? Jo, på att i själva uppmärksammandet så lämnas inte det första ledet, det vi uppmärksammar från, utan detta följer oss genom hela handlingen! Vi lämnar inte bokstäver och ord bakom oss när vi läser, men de kan till synes "försvinna" eftersom de inte ligger i uppmärksamhetens fokus.

Så långt Polanyi. Jag menar att det dessutom sitter en perception av oss själva som *agenter* "fast" i den handling som just då utförs av oss. Vi kan ha en perception av oss själva som kunniga, okunniga, förmögna, oförmögna, dumma eller kloka, och vilken perception vi har att uppmärksamma från påverkar vår förmåga till handling eftersom den utgör en del av själva handlingen. Självförglömmande kan man gå upp fullständigt i en handling, till exempel när man har "flyt". Men "flyt" är alltså bara ett exempel på när uppmärksammandet från-till är så helgjutet att fokus aldrig flyttas från den verksamhet man just då utför.

Ifall det nu var så att det som Sophia i sitt simmande uppmärksammar från enbart var de rörelser med armar och ben som ska utföras – varför kan hon då inte simma i den situation vi möter henne? Svaret ligger i det att hon i sitt handlande också uppmärksammar från en perception av sig själv som en viss typ av agent. För att Sophia ska ha förmågan att simma behövs att hon, i själva simmandet, uppmärksammar från en perception av sig själv som en kunnig agent. Men det gör hon ju inte.

Vad Tove Janssons exempel visar är att vi i tyst kunskap inte bara uppmärksammar från oss själva. Vi uppmärksammar också från andra, och det sätt på vilket vi uppmärksammar från andra är betydelsefullt.

Så det finns alltså en annan möjlighet för Sophia än att uppmärksamma från sig själv som en kunnig agent; det är att garantin för kunnigheten ligger utanför den egna personen – i detta fall hos den medföljande vuxna. Att det inte fungerar i det här fallet beror på att farmodern inte fungerar som garant för hennes förmåga. Farmodern visar i och för sig tilltro till Sophias simförmåga, så pass att hon inte försöker hindra barnet från att gå ner i det djupa vattnet. Men hon verkar inte vara medveten om den begränsning som ännu låder vid Sophias simförmåga, nämligen den att Sophia ännu behöver en vuxen följeslagare med sig i vattnet. Tvärtom verkar farmodern ta Sophias fullödiga simförmåga för given. Det är detta som gör att Sophia blir

osäker, och saknar tillit. Hade farmodern å andra sidan visat tilltro till Sophias förmåga, och dessutom visat att hon var varse de begränsningar som rådde, hade Sophia tillitsfullt kunnat ägna sig åt simmandet. Sophia hade då, under simningen, kunnat uppmärksamma *från* andning, arm- och benrörelser, samt *från* farmodern som garant för ett framgångsrikt genomförande, och *till* själva simmandet fram genom vattnet.

Den beskrivna situationen är inte unik, tvärtom är den typisk för den som lär sig något nytt, alternativt återerövrar en förlorad förmåga, som till exempel en person som på grund av skada eller sjukdom mist gångförmåga eller balans. I sådana situationer behövs ofta en lärare eller handledare som har tilltro till ens förmåga och som samtidigt har vetskap om vad som krävs och om vilka begränsningar som råder.

Men farmodern är ju närvarande – vad är det då som fattas? Jo, tilliten. Det verkar alltså som om kvalitén i relationen mellan uppmärksammandets poler måste vara en av tillit för att det kunniga handlandet ska vara framgångsrikt. Tillit är avgörande för vår förmåga till handling.

2. Tillit

Det är några element som går igen i de allra flesta beskrivningar av tillit. Dessa element är:

- i) risk eller sårbarhet, det vill säga att när man litar på någon så innebär det ett risktagande, eller att man inte tänker på den risk som ändå finns där;
- ii) att den som litar på någon ”hoppas över”, eller bryr sig inte om, att ge skäl för sin tillit (oftast ger vi däremot skäl för vår avsaknad på tillit);
- iii) att tillit underlättar kooperativt, gemensamt handlande;
- iv) att tillit och dess avsaknad är självförstärkande.

De flesta som skriver om tillit anser dessutom att:

- v) tillit respektive avsaknad på tillit är konträra, men ej kontradiktoria riska motsatser (det finns alltså det som är varken-eller);
- vi) tillit inte är en vilje-akt;
- vii) tillitens värde inte bara är instrumentellt, utan den har ett värde-i-sig, och är en konstituerande del av andra ”ting” som har ett värde-i-sig, så som till exempel kärlek och vänskap.

Innan man ger en beskrivning av tillit så gör man ett synligt eller osynligt antagande på vilket hela den efterföljande beskrivningen är avhängig – nämligen ett antagande om människans och den sociala samvarons grundläggande natur och om den situation som därmed är människan given. Där finns alltså den ontologiska frågan – en ”är”-fråga – och beroende på hur den besvaras, så kan det uppstå en ”bör”-fråga. Filosofiska beskrivningar av tillit kan utifrån detta indelas i två grupper.

Den första gruppen av beskrivningar utgår från antagandet att vår grundläggande situation är sådan att vi inte möter varandra med tillit, utan att tilliten uppstår som en följd av *homo economicus* kalkylerande antaganden om vilken attityd som kommer att ge bäst utdelning i olika sammanhang.

Den andra gruppen av beskrivningar utgår från att det som är grundläggande för människan och hennes situation är att vi normalt möter varandra med tillit.

Om man, som de i den första gruppen, menar att människans grundläggande natur är att vara autonom, utan band eller beroenden ungefär som Hobbes’ människor i naturtillståndet, det vill säga som egoister som handlar utifrån självbevarelsedrift så uppstår egentligen ingen ”bör”-fråga. Mot dessa beskrivningar kan det dessutom anföras att de egentligen inte beskriver tillit, utan i stället är beskrivningar av själva avsaknaden av tillit.

Om man däremot som Knud Ejler Løgstrup (1992 [1956]) besvarar frågan om vad det är att vara människa, och vad som karakteriserar hennes tillvaro, med att vi normalt möter varandra med en naturlig tillit där man vågar sig fram för att bli tillmöteskommen, så följer ur detta svar ett ”bör” – det vill säga det etiska kravet att ta vara på tilliten.

3. *Existentiell tillit*

Jag vill här föra in en vidare sorts tillit, som inte bara handlar om tillit till andra personer, utan även till oss själva och till den omvärld vi har lärt känna. Denna, den *levda kroppens* tillit, karakteriserar jag som *existentiell tillit* (Kalman 1999). Den lånar väsentliga drag av interpersonell tillit så som den har beskrivits av Løgstrup (1992 [1956]), Lars Hertzberg (1988) och Olli Lagerspetz (1997), det vill säga tillit beskrivs som något som är oss normalt givet. För att vi ska kunna ge

adekvata beskrivningar av mänskligt handlande så måste detta ingå som en förutsättning, och inte som något beräknat.

Vi litar inte bara på andra, utan även på oss själva och på att omvärlden ska ha de grundläggande drag som vi hittills har lärt känna. Jag menar att det finns två sidor av samma process. I det att vi lär känna, visar respektive får tillit till vår nästa, så lär vi samtidigt känna oss själva och får olika grader av tillit till oss själva, till våra egna kroppar och till vår förmåga till handling – och allt detta är förutsättningar för vårt fortsatta handlande. Tilliten till oss själva och vår egen kropp är något vi vanemässigt bortser från, så mycket att det kan vara svårt att bli varse den. Ofta är det så att först när någon drabbas av ohälsa så blir hon varse den tillit hon tidigare haft till sin egen kropp, en tillit som nu gått förlorad. Hos barnet som ännu inte lärt sig, vare sig det gäller förmågan att simma eller räkna, så kan där finnas varierande tillit till den egna förmågan att lära. Finns den inte, är det mycket svårt att lära, och tvärtom, finns tilliten till den egna förmågan att lära så går det lättare.

Lagerspetz gör en viktig distinktion vad gäller den risk eller sårbarhet som präglar situationer där tillit visas. Distinktionen görs mellan första- respektive tredje-persons-perspektivet på risk/sårbarhet. Den som visar tillit (och alltså handlar ur ett första-persons-perspektiv) genom att till exempel låna ut något, tänker inte på tillit just när hon visar tillit. Dock finns där ett risktagande, som gör frågor om tillit förståeliga. Så skulle långgivaren tillfrågas om huruvida hon litar på den person hon just visat tillit, så är frågan förståelig. Långgivaren kan då bedöma och kommentera närvaron/frånvaron av tillit hos sig själv ur ett tredje-persons-perspektiv på sig själv. Ifall långgivaren däremot börjar fundera på huruvida hon kan lita på låntagaren redan innan hon lånar ut något, så har hon just börjat tvivla, och litar inte (längre).

Vad jag vill understryka är att för den som litar på någon så finns där i tillitens stund ingen klyfta att överbrygga, en klyfta som däremot kan upplevas av omgivningen. Likadant är det för den som handlar framgångsrikt – i själva handlingen litar den utan att tveka. Börjar man att tveka, så ligger fokus inte längre på handlingen, utan på dess förutsättningar, och handlingen hejdas, åtminstone för en stund. När vi litar på någon eller något, så gör vi det ur första-persons-perspektiv, den levda kroppens perspektiv.

Løgstrup, som var såväl filosof som teolog, beskriver tilliten som

något vi vilar i. Märk likheten mellan att vila i respektive att dväljas i – vi dväljs i det vi uppmärksammar från, enligt Polanyi. Jag menar att i det kunniga handlandet, så dväljs vi i det vi har tillit till, till exempel i en tillit till vår egen förmåga, till oss själva som agenter. En kunnig simmare kan i handlingen dväljas i en tillit till sig själv och sin egen förmåga. Simmaren *litar* därmed *från* en perception av sig själv som en kunnig simmare, *till* själva simmandet. Sophia däremot behöver någon annan att *lita från*.

4. Förmåga till handling

Avgörande för vår förmåga till handling är kvalitén i den funktionella relationen mellan vad vi uppmärksammar från respektive till. I kunnandets från-till, så måste vi tillitsfullt kunna dväljas i något vi därmed kan handla från. Sophia tror också med rätta att hon kan simma på djupt vatten under rätt omständigheter, det vill säga tillsammans med någon. Men eftersom hon i situationen inte upplever att hon kan lita på farmodern, så kan hon inte ersätta den brist på tillit hon har till sin förmåga att simma på egen hand, med en tillit till sin farmor. Kunde hon ersätta bristen på tillit till sin förmåga att simma på egen hand, med en tillit till sin farmor, så skulle hon kunna vila i, dväljas i, farmodern som garant för simförmågan. Det vill säga Sophia skulle *lita från* farmodern till sin egen förmåga och till själva simmandet.

Att ha existentiell tillit till någon annan är naturligtvis inte en nödvändighet för varje person som simmar. Vad gäller Sophia så kommer hennes tillit till (vissa) vuxna via träning och med tidens gång troligtvis att ersättas med en tillit till henne själv och till hennes egen förmåga. Så vad vi litar från kan, i samma färdighet eller aktivitet, skilja sig för samma person vid olika tidpunkter, och skilja sig än mer mellan olika personer.

Litteratur

- HERTZBERG, LARS. 1988. On the Attitude of Trust. *Inquiry* 31: 307–22.
- JANSSON, TOVE. 1972. *Sommarboken*. Stockholm: Bonniers.
- KALMAN, HILDUR. 1999. *The Structure of Knowing: Existential Trust As an Epistemological Category*. Vol. 145, *Acta Universitatis Umensis*. Uppsala: Swedish Science Press.
- LAGERSPETZ, OLLI. 1997. *Trust : The Tacit Demand*. Vol. 1, *Library of Ethics and Applied Philosophy*: Kluwer Academic Pub.
- LØGSTRUP, KNUD EJLER. 1992 [1956]. *Det etiska kravet*. Översättning av Margareta Brandby-Cöster. Med förord av Gustaf Wingren. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE. 1962 [1945]. *Phenomenology of Perception*. Translated by Colin Smith. London: Routledge.
- POLANYI, MICHAEL. 1967. *The Tacit Dimension*. London: Routledge & Kegan Paul.